

УДК 811.21/22
ББК 81.2 - 8я73

**«ОРФОГРАФИЯ И ЗАБОНА ТОҶИҚИ.
МУҲИМТАРИН ҚОИДАҶО» (1940) ВА
МАҚОМИ ОН ДАР ТАШАККУЛИ
ИМЛОИ ЗАБОНА ТОҶИҚИ**

**“ОРФОГРАФИЯ ТАДЖИКСКОГО
ЯЗЫКА. ВАЖНЕЙШИЕ ПРАВИЛА”
(1940) И ЕЁ МЕСТО В
ФОРМИРОВАНИИ ОРФОГРАФИИ
ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА**

**«ORTHOGRAPHY OF THE TAJIK
LANGUAGE. THE MOST IMPORTANT
RULES» (1940) AND ITS PLACE IN THE
FORMATION OF TAJIK LANGUAGE
SPELLING**

*Ҳомидова Замирахон Абдуҳафизовна,
н.и.ф., дотсенти кафедраи
умумидонишигоҳии забони тоҷикии ДДХ ба
номи акад. Б.Гафуров
(Тоҷикистон, Хуҷанд)*

*Ҳамидова Замирахон Абдуҳафизовна,
к.филол.н., доцент общеуниверситетской
кафедры таджикского языка ХГУ им.
акад. Б.Гафурова (Таджикистан, Хуҷанд)*

*Khomidova Zamirakhon Abduhafizovna,
candidate of philological sciences, Associate
Professor of the all-University the department
of the Tajik language under KhSU named after
acad. B. Gafurov (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: zamirakhon.khomidova@mail.ru*

Вожаҳои калидӣ: имлои забони тоҷикӣ, алифбо, алифбои кирилласоси тоҷикӣ, таҳияи имло, орфографияи забони тоҷикӣ (1940)

«Орфографияи забони тоҷикӣ. Муҳимтарин қоидаҳо» (1940) нахустимлои забони тоҷикӣ бо алифбои кирилласос ба шумор рафта, баъди таҳияи гардидаи имлоҳои солҳои баъдӣ заминаи мусоид фароҳам овардааст. Муаллифи мақола қўиши ба харҷ додааст, ки аз нигоҳи илми забонишиносии имрӯза бурду бохти қоидаҳои имлои мазкурро мавриди арзёбӣ қарор диҳад. Ҳангоми таҳлил баъзе қоидаҳои имлои 1940 бо қоидаҳои таҳияшудаи солҳои баъдӣ муқоиса гардида, дар ин замина камбудиву нуқсонҳои онро собит месозад. Дар мақола таваққур ёфтааст, ки баъзе муқаррароти имлои мавриди назар то имрӯз бидуни тағйирот дар имлои забони тоҷикӣ барҷой буда, ин шаҳодат аз он мебошад, ки мурағибон зимни таҳияи аввалин қоидаҳои имло бо хатти имрӯза раванди дурустро неш гирифтаанд.

Ключевые слова: орфография таджикского языка, алфавит, кириллическая графика таджикского языка, арабская графика, латинская графика, орфография таджикского языка 1940 года

Статья посвящена анализу особенностей подготовки и принятия первого пособия «Орфография таджикского языка. «Важнейшие правила» (1940). Пособие было разработано в первый период возникновения орфографии таджикского языка после перехода с латиницы на кириллицу. После скрупулезного изучения указанного издания автор приходит к выводу, что большинство положений «Орфографии таджикского языка» без изменений функционирует в современном таджикском языке, что свидетельствует о научном подходе специалистов к этой работе в 1940 году. Также

отмечается, что в процессе составления первой “Орфографии таджикского языка” интересы таджикского языка не всегда ставились во главу угла, поэтому большинство сегодняшних орфографических проблем восходит к первой орфографии таджикского языка на кириллице.

Key words: *orthography of the Tajik language, alphabet, Cyrillic script of Tajik, Arabic script, Roman type, orfography of the Tajik language being the pattern of 1940*

The article dwells on the peculiarities related to preparation and adoption of the first «Orthography of the Tajik Language», its most important rules (1940) considered as the first period of Tajik spelling after the transition of the alphabet from Latin into Cyrillic. After the scrupulous study of the introduced orthography the author comes to the conclusion that the bulk of the provisions from «Orthography of the Tajik Language» have been functioning without alterations in Modern Tajik of today; the fact testifying to a right scientific approach of experts towards this cause in 1940. It is noted either that in the process of the elaboration of the first «Orthography of the Tajik Language» the interests of the language in question did not always reign supreme; due to this the majority of today’s unsolved orthographical problems are traced back to the first work concerned with Tajik spelling in Cyrillic.

Табдили алифбои лотиниасоси тоҷикӣ ба алифбои кириллиасоси тоҷикӣ дар назди мутахассисони баҳши сохтмони забони адабии тоҷикӣ вазифаи таҳия ва танзими муҳимтарин қоидаҳои имлои забони тоҷикиро ба миён гузошт ва ҳалли муваффақонаи онҳо бояд дар маҷмӯъ ба раванди дурусти амалқарди забони адабӣ оварда мерасонид. Аз ин рӯ, дар баробари таҳия ва нашри “Лоихаи алифбои нави кириллиасоси забони тоҷикӣ” баҳши таъриху забоншиносии Базаи тоҷикистони Академияи илмҳои СССР қоидаҳои орфографияи забони тоҷикиро омода ва манзури чоп намуданд. Таҳия ва қабули «Орфографияи забони тоҷикӣ. Муҳимтарин қоидаҳо» (1940) (“ОЗТ”-1940) марҳилаи аввалини ташаккули имлои забони тоҷикӣ бо алифбои нави кириллиасоси тоҷикӣ маҳсуб меёбад.

«ОЗТ» (1940) то ба ҳол ба таври бояду шояд мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст ва дар мақолаю асарҳои ба баҳши сохтмони забони адабии тоҷикӣ бахшидашуда бурду боҳти он арзёбӣ нагардидааст. Маҳз бо дарназардошти матлаби зикршуда атрофи ин санадҳои қоидаҳои имло баррасии хешро дар ин мақола пешниҳод менамоем, то муайян гардад, ки он дар ташаккули имлои имрӯзаи мо чӣ мақомеро касб намудааст.

«ОЗТ» (1940) бо муаррифиномаи Институти илмӣ-тадқиқотии мактабҳои КИМ (Коммисариати иҷроияи марказӣ)-и Тоҷикистон оғоз ёфта, аз 12 баҳши асосӣ ва мушаххас иборат мебошад.

Бахш (фасл) -и 1-ум, ки «Орфографияи баъзе садонкҳо» номгузори гардидааст, аз 10 модда (§§1-10) иборат буда, масоили муҳими имлоӣ як гурӯҳ садонкҳоро мавриди таъкид ва таъйин қарор додааст.

Аз ҷумла дар моддаи 1 (§1)-ум имлоӣ ҳарфи «е» оварда шудааст ва дар таъйин қардани тарзи навишти он талаффузро меъёри асосӣ пазируфтаанд. Масалан: а) ҳарфи **е** дар оғози калима ва ё ҳичо, инчунин, баъди аломатҳои сакта (**ъ**) ва ҷудой (**ъ**) **йе** (йотбарсар), яъне **й** ва **е**-ро дар якҷоягӣ ифода мекунад, қор фармуда мешавад: елим, Евгений, Ефим, объект, Егор, Европа, хонае, кӯчае, пьеса, объект ва ғайраҳо; б) баъди овози ҳамсадо **е** ҳамгуни **э** талаффуз мешавад ва **е** навишта мешавад. Масалан,

бед, мех, теғ, мева, тема, студент, проспект, китобе, марде ва дафтаре; в) дар калимаҳои сактадор новобаста аз талаффуз ҳамеша «е» навишта мешавад: меъда, шеър, толеъ, неъмат, феъл, васеъ, воқеъ (4, с.5-6).

Муқаррароте, ки дар охир зикр намудем, гурез аз меъёри талаффузи эътирофкардаи муаллифони «ОЗТ» (1940) махсуб ёфта, дугунагии бархӯрди эшонро нисбати имлои навишти «е» нишон медиҳад.

Моддаи (§) 2-юм ба имлои навишти «ҳарфи ё» бахшида шуда, истифодаи он дар ду мавқеъ: 1) дар оғози калима ва ё ҳичо ва 2) баъд аз «аломати сакта ва ҷудой» -ъ, ь «овози **йо**, яъне **й** ва **о**-ро, ки яклухт гуфта мешавад», муқаррар гардидааст: Ёдгор, Яҳъё, сайёҳ, сайёра, муҳайё, ихтиёр, иштиёқ, ёлка, приёмник ва ғ. Бо нишондоди «ОЗТ» (1940) **район** ва **майор** мувофиқи имлои аслии онҳо навишта мешаванд. Инчунин дар қисмати «ёдоварӣ» зикр гардидааст, ки калимаҳои «советӣ ва интернатсионалӣ» новобаста аз талаффузи «ё» бо «о» наздик будан, бо «ё» китобат мегарданд: самолёт, пулемёт, развёрстка, режиссёр, слёт, чертёж, актёр ва ғайра (4, с.6).

Дар моддаи (§) 3-юм, ки ба имлои «и» бахшида шудааст, чанд лаҳзаи ҷолиб ба назар мерасад ва зикри онҳо пураҳамият арзёбӣ мегардад: а) овози **и** дар аввал ва байни калима новобаста аз дарозу кӯтоҳ шуданаш ба ҳарфи **и** навишта мешавад. Масалан: иморат, иқлим, ниҳол, бин, бино, ифода, иқбол, режим, пионер, пик, пир, жир, ид, тир ва ғайраҳо. Дар ин ҷо зикр кардан бамаврид аст, ки «и»-ҳои калимаҳои мазкур ва ҳамшабеҳи онҳо дар алифбои лотинии тоҷикӣ ба **і** ва **ї** ифода мегардиданд; б) дар ин санад, ки оғози ташаккули имлои алифбои кириллиасос махсуб меёбад, тарзи навишти калимаҳои иқтибосии арабии масдари «муфозала» ба тарзи «муфозила» муқаррар карда шуд. Масалан: мубориза, мунозира, мусоҳиба, мубоҳиса, муболиға, муқолима, муносибат, муҳосира ва ғайраҳо. Тазаккур бояд дод, ки дар қоидаҳои баъдии имлои забони тоҷикӣ ин падида борҳо мавриди баҳс қарор гирифтааст. Дар муқаррар кардани ин қоида талаффузи ин калимаҳо чун меъёр қабул карда шудааст; в) овози **ы**-и русӣ низ дар заминаи талаффузи тоҷикиаш ба «и» ифода гардида, танҳо дар охири калима ба «а» мубаддал мешавад: **Виборг**, **виставка**, **музика** ва ғайраҳо; **консервы** – **консерва**, **маневры** – **маневра** ва ғайраҳо (4, с.6). Ин муқаррароти калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ то ҳол побарҷост.

Дар моддаи 4 (§ 4) ҳарфи **о** мавриди танзим қарор гирифта, муқаррар гардидааст, ки баъзан «садоноки **о** дар охири калима ояд, баъд аз он илова шудани ҳарфи **й** мумкин аст». Ин шарҳ бисе соддалавҳона арзёбӣ мегардад, зеро набояд фаромӯш кард, ки ин овоз дар решаи ин қабил калимаҳо таърихан ҷой дошта, тавзеҳи дигареро тақозо мекунад. Масалан, по – пой, ҷо – ҷой, намо – намоӣ ва ғайра (4, с.7).

Аз тафсир ва тавзеҳи «ОЗТ» (1940) бармеояд, ки ҳарфи «у» дар калимаҳои амсоли **шуд**, **буг**, **сум**, **қум**, **буз**, **бур**, **гул** «овози у-и кӯтоҳтар» ва дар калимаҳои мисли **ҳуқуқ**, **ҳуқумат**, **культура**, **дур**, **дуд** «у-и кашидатар»-ро ифода мекунад. Ин қоида қариб бидуни тағйир ва ё такмил дар қоидаҳои имлои баъдӣ зикр мегардад.

Банди 6 (§ 6)-ум ба муайян кардани имлои **э** бахшида шуда, мувофиқи ин муқаррарот «ҳарфи **э** дар калимаҳое, ки овози **э** шунида мешавад, дар сари калима ва ё ҳичо қор фармуда мешавад. Масалан, Эрон, Эргаш, экипаж, поэма, элемент, поэтика, эълон, экономика, эътибор, симэлак ва монанди ин» (4, с.7). Ба назар мерасад, ки мавқеи талаффузи **э** саҳеҳ муайян нашудааст, зеро дар банди 1 (§1)-ум ва қисми «б» зикр гардидааст, ки «баъд аз овозҳои ҳамсадо овози **е** монанди овози **э** шунида мешавад» (4, с.6), вале ҳарфи **е** навишта мешавад.

Банди 7 ва 8 (§§7 ва 8)-ум ба имлои йотбарсарҳои **ю** ва **я** ихтисос дода шудааст. Ҳарфи **ю** ду вазифаро иҷро мекунад: а) барои ифодаи овози **йу**, яъне **й** ва **у**: Юсуф, Юнус, афъюн, союз, революция, бюро, юндӣ, юнучка, июль, юмор ва ғайраҳо; б) барои ифодаи овози **йӯ**, яъне овози **й** ва **ӯ**: йӯрға, Йӯлдош, дуйӯм, сейӯм ва монанди инҳо. Аз тавзеҳи «ОЗТ» (1940) бармеояд, ки ин қабил калимаҳо дар забони тоҷикӣ миқдоран кам буда, аз ин сабаб «барои он ҳарфи махсус қабул карда нашудааст» (4, с.7-8).

Имлои **ӯ** дар ин аснод (банди 10) хеле сода ва одӣ бидуни дарназардошти мансубияти забонии вожаҳои дорои **ӯ** муайян карда шудааст. Масалан, «ҳарфи **ӯ** дар калимаҳои **рӯда, мӯрча, гуфтугӯ, сӯхтор, сӯзан, ӯлмас, чӯй** ва **бӯ** барин калимаҳо кор фармуда мешавад». Таъкид мегардад, ки «гоҳо ба ҷои худ кор нафармудани садоноки **ӯ**, ҳатто ба маънои калима халал мерасонад. Масалан, гул-гӯл, сум-сӯм, шух-шӯх, куш-кӯш ва монанди ин» (4, с.8). Инчунин вижагиҳои истифода ва навишти **ӯ** ба таври зер муайян гардидааст:

а) дар охири баъзе калимаҳои бо **ӯ** тамомшаванда ҳарфи **й** илова кардан имконпазир аст. Масалан, рӯ-рӯй, мӯ-мӯй, бишӯ-бишӯй, сӯ-сӯй, чӯ-чӯй ва ғайраҳо;

б) дар ҳиҷои баста пеш аз ҳарфи **ҳ** ҳамеша **ӯ** ва дар ҳиҷои кушода ғолибан ҳарфи **у** навишта мешавад. Масалан: сӯҳбат, мӯҳтарам, Мӯҳсин, ӯҳда, мӯҳлат, муҳим, муҳиб, муҳаббат, зухур, муҳочир ва ғайраҳо;

в) дар баъзе вожаҳо пеш аз **ҳ**-и ҳиҷои кушода ҳарфи **ӯ** меояд. Масалан: кӯҳистон, рӯҳӣ ва ғайраҳо;

г) дар калимаҳои сактадор (**ъ**) пеш аз аломати сакта ҳарфи **ӯ** навишта мешавад. Масалан, шӯъба, мӯътадил, мамнӯъ, шӯъла, мӯътабар ва монанди онҳо (4, с.9).

Тазаккур додан бамавқеъ аст, ки дар «ОЗТ» (1940) ҳангоми муайян кардани имлои **ӯ** ба меъёри таърихӣ ва баромади забонии вожаҳо мууроот карда нашудааст ва ҳангоми мисол овардан калимаҳои иқтибосӣ ва вожаҳои аслии омезиш ёфтаанд. Барилова, дар муайянкунии **ӯ**-и дароз дар ду мавқеъ – пеш аз **ҳ** ва **ъ** дар ҳиҷои кушодаю пӯшида шахсро ба фикре меорад, ки чаро дар ин қабил калимаҳо **ӯ** дароз аст, на кӯтоҳ. Меъёри асосӣ талаффуз аст, ё чизи дигар.

Дар мавриди баҳси **у**-и дароз ва **у**-и кӯтоҳ мо дар мақолаи дигар оид ба ин мавзӯ таваккуф хоҳем кард, зеро ин мавзӯ аз масоили доғи баҳси солҳои охири имлои тоҷикӣ махсуб меёбад.

Фасли дуюми «ОЗТ» (1940) «Орфографияи баъзе ҳамсадоҳо, бесадоҳо ва нимсадоҳо» унвон гирифта, имлои марбути онҳоро муайян ва таъйин намудааст. Қобил ба ёдоварист, ки дар ин қисмат асосан принципи таърихӣ меъёри асосӣ пазируфта шудааст. Аз ҷумла, дар банди 12 (§12)-ум тарзи навишти як гурӯҳ калимаҳо дар охири ҳиҷояшон «**в**» ҳамчун «**ф**» талаффуз шавад ҳам, чун «**в**» навишта мешавад. Маъмулан, ин қабил калимаҳо иқтибосӣ (русӣ ва интернационалӣ) буда, ин сифати онҳо дар «ОЗТ» (1940) зикр наёфтааст. Масалан, афтор-автор, афтобус-автобус, афтомобиль-автомобиль, актив-актив, состав-состав, ҳафсала-ҳавсала, Комилоф-Комилов ва ғайраҳо. Дар қисмати «ёдоварӣ» таъкид гардидааст, ки дар баъзе вожаҳо (дар байн ва охири ҳиҷоҳо) овози бечаранги **ф** чун **в** талаффуз мегардад, вале баръакси қоидаи боло **ф** навиштан шарт мебошад. Масалан, авсона-афсона, авғон-афғон, чавс-чафс, ғавс-ғафс ва ғайраҳо. Инчунин дар иддае аз калимаҳо **ф** ба мисли **п** талаффуз гардад ҳам, **ф** навишта мешавад. Масалан, гӯспанд-гӯсфанд, нисп-нисф ва ғайраҳо (4, с.9). Айни ҳамин матлаб дар муайян кардани имлои ҳарфҳои **д, к, ғ, қ, х** ва

х ба назар мерасад (масалан, обот-обод, озот-озод, қант-қанд, калит-калид, кабут-кабуд, зуттар-зудтар ва ғайраҳо (4, с.11).

Қазоват бояд қард, ки дар таъйин қардани муқаррароти ғавқ ду меъёр чун асос пазируфта шудааст:

1) бидуни баҳс қабул қардани тарҳ ва имлои навишти як гурӯҳ вожаҳои иқтибосии русию интернатсионалӣ дар мисоли вожаҳои автор, автобус, актив, состав ва ғайраҳо;

2) бо дарназардошти меъёри таърихӣ, на талаффуз навиштани калимаҳои амсоли ҳавсала, ҷафс, ғафс, афсона, афғон, гӯсфанд, нисф ва ғайраҳо.

Банди 17 (§17)-ум ба «Орфографияи баъзе калимаҳо» ихтисос ёфта, имлои иддае аз калимаҳо аз рӯи талаффузашон таъин қарда шудааст: баҳмал, амбор, замбӯр, думба, гумбаз, тамбал, амбӯр, тамбӯр, замбар, шамбе, нағора, болға, ғоз (4, с.12). Бо мурури замон дар муқаррар қардани имлои ин қабил калимаҳо таҷдиди назар сурат гирифтааст. Масалан, дар «Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ» (2011) («ҚИЗТ» - 2011) омадааст, ки «ҳамсадои **н** пеш аз **б** ба сурати **м** талаффуз шуда, аммо тибқи меъёр **н** навишта мешавад: анбор, анбӯр, занбар, занбӯр ва ғайра» (3, с.17-18).

Дар банди 18 (§18)-уми «ОЗТ» (1940) ба зухуроти ташдид имлои воқеъ ва муқаррароти саҳеҳ пешниҳод гардидааст, танҳо тавзеҳи он муғлақ баён гардидааст, яъне «дар калимаҳо як ҳамсадои дар байни ду садонок омадагӣ, бошиддат ва ё дарозтар талаффуз меёбад ва дар навиштан бо ду ҳарф навишта мешаванд. Масалан, муддат, модда, пилла, содда, баққол, аввал, арра, коммунист, миллион, сессия, программа, аппарат ва монанди ин» (4, с.12). Тавре ки аз иқтибос бармеояд, муаллифони «ОЗТ» имлои навишти калимаҳои ташдиддорро дуруст таъйин қардаанд, вале қоидаи манзурқарда ин зухуроти забониро дуруст бозгӯ қарда натавонистааст. Инчунин дар ёдоварии ин банд имлои калимаҳои арабие, ки дар таркибашон ташдид доранд, зимни истифодаи онҳо дар ибораҳо нишон дода шудааст ва муқаррарот дар «ҚИЗТ»(2011)(3) низ оварда шудааст. Дар «ОЗТ» (1940) муқаррар гардидааст, ки «калимаҳои монанди **зид**, **фан**, **ҳал**, **хат** ва монанди инҳо дар охирашон бандак ва ё суффикс қабул кунанд, ҳарфи охирашон такрор шуда меояд. Масалан, зидди душман, масъалаи фанӣ, ҳалли масъала, кори хаттӣ ва монанди ин» (4, с.12;3, с.19-20).

Қобили зикр аст, ки баъди табдили алифбои лотинии тоҷикӣ ба хатти кириллиасоси тоҷикӣ масъалаи имлои калимаҳои иқтибосии русию интернатсионалӣ ба майдони баҳс кашида шуд. Азбаски «ОЗТ» (1940) аввалин қоидаҳои имлоии расмӣ баъди қабули алифбои кириллиасоси тоҷикӣ маҳсуб меёбад, мавқеи он дар таъйини қоидаҳои имлои калимаҳои русию интернатсионалӣ пураҳамият арзёбӣ мегардад. Дар байни калимаҳои мазкур гурӯҳе бо талаффузи вижа ва дорои овозҳои мутафарриқи хеш ҷудо мешаванд ва замони иқтибос шуданашон ба забони тоҷикӣ бо дарназардошти муқаррароти имлои забони тоҷикӣ китобат мешаванд. Аз ҷумла, дар бандҳои 20 (§20), 21 (§21), 23 (§23) ва 24 (§24, ёдоварӣ) -ум имлои калимаҳои русию интернатсионалӣ муайян қарда шудааст, ки зикри онҳо хеле бамаврид хоҳад буд:

1) ҳарфи **ц** танҳо дар калимаҳои советӣ-интернатсионалӣ ба қор бурда мешавад. Масалан: цикл, цемент, циркуль, концерт, доцент, лекция, процесс, интернационал, комсомолец ва монанди ин;

2) таркиби **шч** (ш) ифодагари овози **ш**-и алифбои русӣ маҳсуб ёфта, дар забони тоҷикӣ бо ҳамин шакл – **шч** истифода мегардад. Масалан, Шчорс, Шчедрин, Мешчанин, помешчик, баршчина, боршч ва монанди ин;

3) калимаҳои иқтибосии советӣ ва интернатсионалӣ, ки ба забони тоҷикӣ даромадан ва дар таркибашон аломати ҷудой – **ь** доранд, мурут карда шуда, дар шакли забони русиашон навишта мешаванд. Масалан, большевик, бюллетень, табель, автомобиль, руль, роль, альбом, консультант ва монанди ин. Инчунин муқаррар карда мешавад, ки дар ин қабил калимаҳо дар вақти калимасозӣ аломати ҷудой (**ь**)-и охири калима ҳазф мегардад. Масалан: автомобилсозӣ, табелчӣ, автомобилӣ ва ғайраҳо;

4) калимаҳои русӣ-интернатсионалии **ь**-дор мувофиқи навишти русиашон қобили қабул мебошанд. Масалан, съезд, объект, субъект, разъезд ва ғайраҳо (4, с.13-14).

Дар бораи имлои калимаҳои «ы»-дори русӣ бошад, мо дар оғози мақола таваққуф намуда будем.

Фасли сеюми «ОЗТ» (1940) (с.15-20) ба таъйин кардани имлои исмҳо бахшида шудааст ва аз бандҳои 26-28 (§26-28) иборат мебошад. Дар ин фасл ба масъалаҳои зерини имло таваҷҷуҳ зоҳир гардидааст:

1) ҷамъбандии исмҳо бо суффиксҳои **-ҳо, -он, -гон, -ён, -вон** амалӣ мегардад ва бо исмҳо якҷоя навишта мешаванд. Масалан, хона-хонаҳо, гӯсфанд-гӯсфандон, колхозчӣ-колхозчиён, оху-охувон, абру-абрувон ва ғ.;

2) суффикси **-гон** голибан барои ҷамъбандии исмҳои ҷондори бо **а** тамомшаванда истифода мегардад. Масалан, талаба-талабагон, парранда-паррандагон, нависанда-нависандагон ва ғ.;

3) суффикси **-ён** бештар дар ҷамъбандии исмҳои ҷондори бо **о, ў, ӣ** хатмшуда иштирок мекунад. Масалан, бобо-бобоён, доно-доноён, ростгӯ-ростгӯён, хубрӯ-хубрӯён, моҳӣ-моҳиён ва ғ.;

4) суффикси **-он** беш аз ҳама дар ҷамъбандии исмҳои ҷондори бо ҳамсадо тамомшаванда истифода мегардад. Масалан, мард-мардон, мурғ-мурғон, дарахт-дарахтон, чашм-чашмон ва ғ.;

5) суффикси **-вон** дар охири исмҳои бо **у** хатмшуда омада, шумораи ҷамъро ифода мекунад. Масалан, оху-охувон, абру-абрувон, бозу-бозувон ва монанди ин;

6) **-ҳо** ҳамчун суффикси ҷамъбандӣ барои исмҳои ҷондору бечон умумӣ махсуб меёбад. Масалан, қалам-қаламҳо, газета-газетаҳо, одам-одамҳо, абру-абруҳо ва монанди ин (4, с.15-16);

7) исмҳои хос (§27): номҳои инсон, падар, фамилия, тахаллус, ифтихорӣ, ҷуғрофӣ, ҳайвонҳо, ташкилоту муассисаҳо, исмҳои хоси шакли ибородошта (Союзи Республикаҳои Советии Социалистӣ, Аскарӣ Сурх, Комиссариати Халқии Маорифи Тоҷикистон, Флоти Сурх ва ғ.), ихтисораҳо (Совнарком ва ғ.) ва ғайраҳо бо ҳарфи калон навишта мешаванд;

8) исмҳои хос (фамилияҳо)-и дар таркиби худ «зода» доранд, қисматҳои он бо дефис ҷудо карда мешаванд. Масалан, Раҳмат-зода, Ҳаким-зода ва ғайраҳо;

9) умуман, фамилияҳо дар забони тоҷикӣ бо роҳҳои зерин сохта мешаванд: а) бо илова кардани суффикси **-ӣ**: Ҳайдарӣ, Аҳрорӣ, Раҳимӣ, Деҳотӣ ва ғ.; б) бо илова кардани суффиксҳои русии фамилиясозии **-ов, -ова, -ев, -ева**: Каримова, Гладкова, Ҷӯраева, Набиев, Юлдошева, Куйбишева ва ғайра (4,18-20);

10) имлои исмҳои сохта (§28) дар «ОЗТ» (1940) ба таври зайл муайян карда шудаанд: а) суффиксҳои, ки аз сифат исми абстракт месозанд, **-ӣ, -гӣ** махсуб меёбанд. Масалан, сурх-сурхӣ, хурсанд-хурсандӣ, баланд-баландӣ, ҷавон-ҷавонӣ ва монанди онҳо ва баъди садонок **-гӣ** меояд: бегона-бегонагӣ, бечора-бечорагӣ, дангоса-

дангосагӣ ва ғайраҳо; б) суффиксҳои **-ҷӣ** ва **-чигӣ, -ист, -истка, -ка, -истон, -дон, -изм, -изация, -иш, -ор, -ок** ва ғайраҳо якҷоя навишта мешаванд. Масалан, колхозҷӣ, табелҷӣ, абрешимчигӣ, миллатчигӣ, тракторист, машинистка, пионерка, кӯхистон, қаламдон, большевизм, коллективизация, хониш, гуфтор, хӯрок ва ғайра. Ин ҷо чанд мисоли иқтибосии русӣ ва интернатсионалӣ манзур шуда, суффиксҳои онҳо низ дар қатори пасвандҳои тоҷикӣ **-истон, -дон, -ор, -иш, -ок** ва ғайраҳо арзёбӣ гардидаанд, ки таҳлили ғалат мебошад. Зеро калимаҳои мазкур (тракторист, машинистка, пионерка, большевизм, коллективизация ва амсолашон) дар шакли русиашон ба забони тоҷикӣ ворид шудаанд, аз ин рӯ, бархӯрди мусаннифони «ОЗТ» (1940) қобили қабул нест (4, с.18-20).

Ҷасли IV ба имлои сифат бахшида шудааст ва дар он муҳимтарин қоидаҳои имлои сифат таъйин гардидааст. Аз ҷумла, сифатҳои мураккаби зерин бо дефис навишта мешаванд. Масалан, илмӣ-тадқиқотӣ, политикӣ-экономикӣ, оммавӣ-маданӣ, маданӣ-маишӣ ва ғ. Сифатҳои таъкидӣ бошанд, ҳамеша якҷоя навишта мешаванд. Масалан, супсурх, сипсиёх, сапсафед, топтоза, топторик, лӯблӯнда, лублуч, кабкабуд ва ғайраҳо (4, с.20-21). Қобили зикр аст, ки ин қоида дар имлои забони тоҷикӣ борҳо тағйир ёфтааст.

Дар хусуси имлои шумора ҷасли V «ОЗТ» (1940) бахшида шудааст ва муҳимтарин муқаррароти он зикр гардидааст, ки аз инҳо иборат мебошанд. Аз ҷумла: 1) шумораҳо аз калимаҳои дигар ҷудо навишта мешаванд. Масалан, панҷ китоб, даҳ талаба ва монанди инҳо; 2) шумораҳои мураккаб то ҳазор якҷоя навишта мешаванд. Масалан, ёздаҳ, дувоздаҳ, ҳафтаҳ, ҳаждаҳ, ҳафтод, ҳаштод, дусад, чорсад, нӯхсад; 3) шумораҳои таркибии бо пайвандаки **-у (-ю)** алоқаманд шудаанд, ҷудо навишта мешаванд. Масалан, бисту як, ҳаштоду панҷ, яксаду сию шаш, ҳазору нӯхсаду чил ва ғайраҳо; 4) шумораҳои касрӣ бо дефис навишта мешаванд. Масалан, се-чор, ҳафт-ҳашт, понздаҳ-бист (4, с.21); 5) аз нумеративҳо **-та** якҷоя навишта мешавад. Масалан, дута қалам, панҷта талаба ва ғайраҳо (4, с.21).

Дар қисмати имлои ҷонишинҳо (§VI) ҳаллу ҷасли масъалаҳои зерин муқаррар гардидааст:

а) ҷонишинҳои шахсӣ ҷудо навишта мешаванд. Масалан, ман омадам, онҳо (вайҳо, онон) омаданд;

б) ҷонишини шахси дуҷуми ҷамъ **шумо** дар ифодаи мақоми ҳурмату эҳтиром бо ҳарфи калон навишта мешавад. Масалан, Ман ба Шумо, падари азиз, ду мактуб фиристода будам;

в) ҷонишинҳои мураккаб пайваст навишта мешаванд. Масалан, онқадар, ҳаминқадар, ҳамонқадар, чихел, чигуна, читарз, читавр, якчанд, ҳаркас, ҳарки, ҳарчи, ҳечкас, ҳечқадом, ҳечвақт, ҳечқучо ва ғайраҳо. Қобили зикр аст, ки дар шаклгирӣ ва тақмили имлои забони тоҷикӣ қоидаи фавқ ба тағйирот мувоҷеҳ гардидааст (2, с.25-26; 1, с.25; 3, с.35-36);

г) бандакҷонишинҳо бо калимаҳо якҷоя навишта мешаванд: а) бандакҷонишинҳои соҳибӣ: **-ам, -ат, -аш, -амон, -атон, -ашон**. Масалан, рафиқам, рафиқат, рафиқаш, рафиқамон, рафиқатон, рафиқашон; б) агар калима бо садонокҳо **ё й** тамом шуда бошад, бандакҷонишинҳои соҳибӣ шакли **-ям, -ят, -яш, -ямон, -ятон, -яшон**-ро мегиранд. Масалан, бобо-бобоям, чой-чоям, ҷо-ҷояш ва ғайраҳо. Қобили зикр аст, ки дар «ОЗТ» (1940) бандакҷонишинҳои соҳибӣ ба ду гурӯҳ тасниф гардида, сипас, имлои

онҳо муайян карда шудааст: а) бандакчонишинҳои навъи I (танҳо дар охири феълҳо меоянд); б) бандакчонишинҳои навъи II (дар охири ҳамаи калимаҳо меоянд): -ам, -ӣ, -аст, -ем, -ед, -анд. Масалан, хондаам, хондай, хондааст, хондаем, хондаед, хондаанд. Ин ҷо мураттибон се истилохро бо ҳам омезиш додаанд, ки ғалати маҳз аст: бандакчонишинҳо, бандакҳои феълӣ ва хабарӣ.

Инчунин дар ҳамин ҷо тазаккур рафтааст, ки **аст** бо феъл якҷоя ва аз калимаҳои дигар ҷудо навишта мешавад. Масалан, рафтааст. Ин талаба аст (4, с.23).

Дар банди феъл (VII) муҳимтарин қоидаҳои имлои он зикр гардидааст. Аз ҷумла: а) «феъл бо пешоянди префикшудагӣ сохта шуда бошад, пешоянд ҳамроҳ навишта мешавад. Масалан, даргирифт, баркашид, дармонд ва монанди ин; б) феълҳои мураккаб аз якдигар ҷудо навишта мешаванд: во шудан, гап задан, гуфтугӯ кардан, дӯст доштан, омада монд, хоҳад шуд, ҳикоя карда дод, дасту по задан ва монанди ин» (4, с.24). Ин ҷо тавзеҳ бамаврид аст, ки гурӯҳи калимаҳо аз ҷониби мураттибони «ОЗТ» (1940) саҳван феълҳои мураккаб номида шудаанд. Дар асл бошад, ҳамаи онҳо феълҳои таркибӣ буда, дар сохтори феълҳо категорияи хосаро ташкил медиҳанд.

Банди 29 (§29)-ум ба имлои сифати феълӣ таҳсис гардида, дар он ҷанд нуктаи муҳими ин мавзӯ зикр ёфтааст: 1) сифатҳои феълӣ бо суффикси-а, -агӣ ба итмом мерасанд. Масалан, меваҳои пухта (пухтагӣ), меваҳои пухтаистодагӣ, меваҳои мепухтагӣ; 2) «сифати феълӣ мураккаб, агар танҳо аз ду калима сохта шуда бошад, якҷоя (китоби хондашуда, ҳаёти азсаргузаронида ва м.ин), агар аз ду зиёд калимаҳо сохта шуда бошанд, қисми аз феъл иборатбудагии он якҷоя ва қисмҳои дигари он ҷудо навишта мешаванд (ғалабаи бадаст даровардашудагӣ, корҳои иҷро кардамешудагӣ, музди ба ивази меҳнат мегирифтагӣ ва монанди ин)» (4, с.24).

Имлои феълӣ ҳол дар банди 30 (§30)-юм баррасӣ гардида, ҳукми муқарраротро ба худ касб намудааст. Тибқи он: 1. «Феълӣ ҳол аз калимаҳои дигар ҷудо навишта мешавад. Масалан: Рӯяшро ба тарафи боғ гардонида менишаст; 2.а) «феълӣ ҳоли мураккаб аз ду калима сохта шуда бошад, якҷоя навишта мешавад. Масалан: Писарчаро ба тарафи Соро нигоҳқунанда бароҳ андохт; б) феълӣ ҳоли мураккаб аз ду зиёд калимаҳо сохта шуда бошад, ҷудо навишта мешавад. Масалан: Рӯяшро ба тарафи боғ нимгардон карда, менишаст; в) феълӣ ҳоли мураккаб аз такрори як феъл сохта шуда бошад, аз якдигар бо нимтире ҷудо карда навишта мешавад. Масалан: давида-давида, давон-давон ва монанди ин» (4, с.25).

Дар баҳши зарф (фасли VIII) оид ба имлои ин категорияи ҳиссаҳои нутқ қоидаҳои зарурӣ пешниҳод шудааст, ки муҳимтарини онҳо иборат аз: 1) «зарфҳои, ки аз такрор шудани калима ба вучуд меоянд, доимо бо дефис навишта мешаванд. Масалан: рафта-рафта дуруст мешавад, оҳиста-оҳиста, тез-тез, кам-кам, ду-ду, се-се аз пеши дар мегузаранд ва м.ин»; 2) «зарфҳои, ки ба воситаи пешоянд-префикс ва суффикс ё худ ба воситаи яке аз онҳо сохта шудаанд, ҳамеша якҷоя навишта мешаванд. Масалан, баназдикӣ, бақуллӣ, баҳубӣ, бақарибӣ, батезӣ, босаводона, бошуурона, бетарафона, торафт, дутогӣ ва м.ин»; 3) «зарфҳои мураккаб доимо якҷоя навишта мешаванд. Масалан, пасфардо, динашаб, ҳартарафа, дигархел, ҳархел, инчо, ончо, ҳеччо, дучандон, дуқаратӣ ва монанди ин» (4, с.25).

Фасли IX ва X ба имлои пешоянду пайвандакҳо баҳшида шуда, муҳимтарин хусусиятҳои имлоии онҳо муайян гардидааст. Мувофиқи ин муқаррарот вижагиҳои зерин бояд мувофиқ карда шаванд: 1) пешояндҳо аз калимаҳои дигар ҷудо навишта мешаванд. Масалан: ба кор, аз кор, то Варзоб, бе айнак ва ғайраҳо; 2) пасоянди -ро, -а, -я ба калима якҷоя навишта мешаванд (4,26). Дар робита ба матлаби охир ҳаминро

ба таври интиқод матраҳ бояд сохт, ки фасли IX «Пешояндҳо» номгузорӣ шудааст, вале дар охири ин фасл имлои пасоянди –ро (-а, -я) манзур гардидааст. Месазид, ки номи фасл «Пешоянду пасоянд» унвон мегирифт. Сониян, камбудии чиддии ин бахш, ки ба имлои пасоянди –ро (-а, -я) ихтисос дода шудааст, ба таҳрири илмӣ ниёз дорад. Зеро –а,-я шаклҳои лаҳҷавӣ ва маҳдуд буда, наметавонанд ҳадафи таъйин кардани имло қарор гиранд.

Дар фасли X «Пайвандакҳо» имлои онҳо ба таври зер муайян карда шудааст: а) пайвандакҳо чудо навишта мешаванд. Масалан: ва, ҳам, ҳамчун, балки, агар, ки, ё, аммо, вале, лекин, гӯё ва ғайраҳо; б) пайвандакҳои тобеъкунандаи мураккаб якҷоя навишта мешаванд. Масалан: тоҳола, зероки, ёки, чунки, чароки, ёинки, вақтоки, токи, ваё ва ғайраҳо; в) пайвандакҳои мураккабе, ки ба воситаи изофат (и) ба ҳамдигар алоқаманд мешаванд, чудо навишта мешаванд. Масалан: барои онки, бовучуди онки ва ғайраҳо; г) пайвандакҳои –у, –ю бо калима якҷоя навишта мешаванд (4, с.27).

Барои «Хиссаҷаҳо» ва «Нидо» дар «ОЗТ» (1940) фаслҳои XI ва XII чудо гардида, дар онҳо имлои ин ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ муайян карда шудааст:

1) ҳиссаҷаҳои –**мӣ**, –**ку**, –**канӣ**, –**чӣ**, –**а**, –**я**, –**дия** ба воситаи дефис навишта мешаванд. Масалан, дирӯз наомадед-а. Ту ба мактаб меравӣ-мӣ? Гап занед-канӣ!;

2) ҳиссаҷаҳои **магар**, **не**, **ҳа**, **балле**, **оре**, **охир**, **ҳатто**, **танҳо**, **фақат**, **нахот**, **нахотки** аз калимаҳо алоҳида навишта мешаванд. Масалан, нахотки ту инқадар дер биёӣ. Ҳатто ӯ ҳам наомадааст;

3) ҳиссаҷаи **на** бо ҳиссаҷаҳои **фақат**, **танҳо** якҷоя навишта мешавад. Масалан, мо натаанҳо хонданро, балки кор карданро ҳам дӯст медорем;

4) ҳиссаҷаи **на** агар вазифаи пайвандакро иҷро кунад, аз калимаҳо чудо навишта мешавад. Масалан: на меояд, на хат мефиристонанд. На ман меравам, на ту (4, с.27-28).

Дар робита ба ҳиссаҷаҳо ҳаминро таъкид бояд кард, ки ҳиссаҷаи –мӣ худ ҳоси лаҳҷа буда, мансуби шеваи шимолӣ мебошад ва аввали солҳои 40-уми асри XX мавқеи чашмрас дар забони адабӣ надошт. Аз ин рӯ, онро ба имлои забони адабӣ ворид намудан барвақт ба назар мерасад;

5) нидоҳо аз калимаҳо чудо навишта мешаванд: **эх**, **уф**, **ох**, **вой**, **ура**, **эй**, **кошки**, **вижиррас**, **гужжас**, **гулдуррос** ва ғайраҳо. Қорӣ-Ишқамба: - Вой, хонем сӯхт! – гуфта, фарёд мекашад (Айнӣ) ё

Ура! Эй, бозувони панҷаи меҳнат,

Ура! Эй, навҷавон, ки фурсати кор аст (Пайрав).

б) нидоҳои мураккаб ба воситаи дефис навишта мешаванд: **қаҳ-қаҳ** ва ғайра (4, с.28).

Қобили зикр аст, ки истилоҳи «нидоҳои мураккаб» дар мавқеи худ истифода нашудааст. Ба назар мерасад, ки ин ҷо бояд сухан дар бораи нидоҳои такрор равад.

Ҳамин тавр, агар аз баррасӣ ва таҳлили фавқ ҳулоса намоем, ба чунин натиҷа хоҳем расид:

а) «ОЗТ»(1940) кӯшиши аввалин дар таҳия ва мурағаттаб намудани муқаррароти имлоӣ дар заминаи алифбои кирилласоси тоҷикӣ маҳсуб меёбад, ки беш аз ҳафтод сол мавриди истифода қарор дорад;

б) аксари муқаррароти «ОЗТ»(1940) то имрӯз бидуни тағйирот дар имлои забони тоҷикӣ барҷой буда, ин гувоҳи он аст, ки дар таҳияи аввалин қоидаҳои имлоӣ бо ҳатти имрӯза раванди дуруст пешаи мурағаттибон будааст;

в) дар «ОЗТ» (1940) баъзе истилоҳоти забоншиносӣ ба таври сахҳ ва дақиқ ҳазм нашудааст, зеро мисолҳо ба ин зухуроти забонӣ тавҷам нестанд.

Яке аз давраҳои муҳими ташаккули имлои забони тоҷикӣ дар заминаи алифбои кирилласос таҳия намудани имлои забони тоҷикӣ мебошад ва он то имрӯз идома дорад. Дар таҳияи аввалин қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ (1940) ба имлои забони русӣ таъя гардида, то ҳадди имкон ҳамгунии қоидаҳои имлои ин забонҳо муруот карда шудааст ва дар баъзе мавридҳо имконияту мановфеи забони тоҷикӣ сарфи назар шудааст. Масалан, алифбо ва миқдори ҳарфҳо, номи ҳарфҳо, тарзи навишти калимаҳои русию байналмилалӣ ва амсолашон аз ҳамин гуна қоидаҳои баҳснок ба ҳисоб мераванд. Барилова, имлои бисёр масоили баҳсноки кунунӣ аз ҳамин давра оғози хешро мегирад: хоҳ ғалат бошанд ва хоҳ саҳеҳ.

Пайнавишт:

1. *Имлои забони тоҷикӣ.* – Душанбе: Ирфон, 1999. – 36с.
2. *Қоидаҳои асосии имлои забони адабии тоҷик.* – Душанбе: Ирфон, 1972. – 32с.
3. *Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ.* – Душанбе: Шарқи озод, 2011. – 48 с.
4. *Орфографияи забони тоҷикӣ. Муҳимтарин қоидаҳо.* – Сталинобод-Ленинград: НаирдавТоч, 1940. – 28с.

Reference Literature:

1. *Orthography of the Tajik Language.* - Dushanbe: Cognition, 1999. – 36 pp.
2. *Principal Rules of Tajik Literary Language Spelling.* - Dushanbe: Cognition, 1972. – 32 pp.
3. *Rules of Tajik Language Orthography.* - Dushanbe: Freedom of the Orient, 2011. – 48 pp.
4. *Orthography of the Tajik Language. The Most Important Rules.* – Stalinabad – Leningrad: Published in Tajikistan, 1940. – 28 pp.